

Liturgische en rituele studies 2007-2012

Sinds 1997 verzorgde mijn collega Paul Post het 'Literatuurbericht liturgische en rituele studies' in de voorganger van dit tijdschrift, *Praktische theologie*. Hij verzamelde zijn literatuurberichten tot en met 2005, thematisch geordend, in het boek *Liturgische bewegingen* (Post 2006). Na publicatie van dit boek verzorgde hij nog een literatuurbericht in 2007 onder de titel 'Plaatsen van handeling' (Post 2007). In dit artikel, dat voortbouwt op het werk van Post, geef ik enkele trends in het onderzoek naar liturgie en rituelen weer. Dit trendbericht hangt nauw samen met het literatuuroverzicht dat te vinden is op de website van *Handelingen*, www.handelingen.com, waarin ik een overzicht geef van publicaties uit de periode 2007-2012.

Ritual studies: aandacht voor transfer en transformatie van rituelen

In 2010 verscheen, als 25^e deel in de reeks *Liturgia condenda*, een historiografie van de liturgiewetenschap in Nederland (Van Tongeren 2010). Het verschijnen van deze historiografie werd door het Instituut voor Rituele en Liturgische Studies (IRiLiS) aangegrepen om het profiel en de positie van de liturgiewetenschap opnieuw aan te scherpen (Van Tongeren & Post 2011). De huidige liturgiewetenschap verstaat zichzelf als onderdeel van de cultuurwetenschappen en de *ritual studies*. Het ritueel – als algemene categorie waarvan de liturgie onderdeel uitmaakt – biedt als gesitueerde praktijk toegang tot de cultuur. Het is dan ook voor de liturgiewetenschap vruchtbaar gebruik te maken van de inzichten en theorieën uit de *ritual studies*, waarbij echter het eigen perspectief, namelijk de oriëntatie op religie en het heilige, niet losgelaten moet worden.

Dominante thematieken in recente publicaties binnen het domein van de *ritual studies* zijn transfer en transformatie. Zowel vanuit historisch als vanuit geografisch en cultureel perspectief kunnen we constateren dat rituelen (of elementen daaruit) verplaatst worden van de ene naar de andere context (transfer). Bovendien zijn rituelen lang niet altijd zo stabiel en onveranderlijk als wij vaak denken. Onder invloed van de genoemde transfer en andere processen is er sprake van transformatie van rituelen. Diverse auteurs besteden aandacht aan deze complexe thematieken. In de *Oxford*

Ritual Studies Series verscheen het boek *Negotiating rites* (Hüsken & Neubert 2012). De auteurs van dit boek laten zien dat rituelen vaak tot stand komen door debat en processen van interactie en 'onderhandeling'. Zij behandelen deze thematiek aan de hand van rituelen die plaatsvinden binnen de context van met name het boeddhisme en hindoeïsme, maar toch biedt deze studie een boeiend denkkader, ook voor de kerken in Nederland. Zo is er in ons land volop debat over de liturgisch-muzikale repertoires, zowel in de rooms-katholieke kerk waar thans gewerkt wordt met een lijst van toegestane gezangen, als in de protestantse kerken waar deze zomer 2013 een nieuw liedboek zijn intrede doet.

Aandacht voor performance, performativiteit en ervaring

Het handelingsperspectief dat in de *ritual studies*, naast alle theoretische en methodologische reflecties, een centrale plaats inneemt, wordt expliciet gethematiseerd in publicaties die het ritueel als *performance* bestuderen. Een voorbeeld hiervan is *Do This* van Richard McCall (2007). Met behulp van theorieën uit de *performance studies* (o.a. Victor Turner en Richard Schechner) kijkt McCall naar de liturgie van de middeleeuwen. Zes aandachtspunten komen uit zijn studie naar voren: 1. het script; 2. de relatie performer-toeschouwer; 3. tijd en plaats; 4. het doel van de performance; 5. het 'frame' (betekeniskader) van de performance; 6. de relatie tussen performance en ethisch handelen.

Praktisch van aard, gericht op de *ars celebrandi*, is het boekje *Voorgaan met lijf en leden* (Govaart & Speelman 2006). In deze categorie plaats ik ook het boek van Ekkehard Muth, die vanuit protestants perspectief de waarde van rituelen thematiseert in een door het Woord gedomineerde liturgie (Muth 2009).

De christelijke eredienst als praxis en performance lijkt aan de orde in het boek *Het heilige gebeurt* van Gerrit Immink (2011). De kerkdienst heeft, aldus Immink, een performatieve werking (in de betekenis die John Austin daaraan geeft). Wat opvalt is dat Immink, staande in de protestantse traditie, vooral aandacht schenkt aan taaluitingen en nauwelijks aan de performatieve aspecten die verbonden zijn met handeling en ruimte.

Aandacht voor plaats, ritueel en sacraliteit

In de literatuurberichten van Paul Post was 'plaats' een steeds weer terugkerende categorie. Dit had onder meer te maken met het grote onderzoeksproject *Holy Ground – Re-inventing ritual space in modern Western culture* waarin onderzoekers uit Tilburg en Groningen samenwerkten. Dit project is inmiddels afgerond met een aantal dissertaties en bundels als resultaat. Ik noem hier de bundels *Holy Ground – Re-inventing ritual space in modern Western culture* (Post & Molendijk 2010) en *Sacred places in modern Western culture* (Post, Molendijk & Kroesen 2011). Paul Post schreef een monografie onder de titel *Voorbij het kerkgebouw* (Post 2010), waarin hij de sacrale velden of zones in de actuele West-Europese cultuur exploreert. Naast het kerkgebouw, als de traditionele plaats voor

rituelen en het heilige, zijn er in onze cultuur tal van andere plaatsen waar rituelen plaatsvinden en waar mensen sacraliteit ervaren. Deze plaatsen bevinden zich in het veld van het herdenken (*memory culture*), het culturele veld (theater, film, muziek, musea enz.) en het veld van de *leisure culture* (sport, vakantie, natuur, reizen, parken en attracties).

Aandacht voor rituelen rondom dood en herdenken als kernrituelen in onze cultuur

Onderzoek naar rituelen rondom de dood en herdenken is een belangrijke trend binnen de liturgische en rituele studies. Tijdschriften als *Mortality* en *Death Studies* en de *Association for the Study of Death and Society* (met een tweejaarlijks congres) bieden een podium aan onderzoekers uit diverse disciplines. Nieuwe rituelen rondom Allerzielen werden geïnitieerd door kunstenaar Ida van der Lee. Zij integreert kunst, herdenken en plaats (begraafplaatsen) tot een nieuw geheel waarin rituelen opnieuw worden uitgevonden, een mooi voorbeeld van de hierboven genoemde processen van transfer en transformatie (Van der Lee 2008; 2010). Onderzoekers van het Centrum voor Thanatologie (Nijmegen) brachten een bundel uit voor een breed publiek onder de titel *Rituele creativiteit* (Venbrux, Heessels & Bolt 2008).

'Performance', Steven Belderbosch

Aandacht voor de liturgievernieuwing in de Rooms-Katholieke Kerk na het Tweede Vaticaans Concilie

In 2012 werd herdacht dat het Tweede Vaticaans Concilie vijftig jaar geleden zijn aanvang nam. In de periode 1962-1965 kwamen de bisschoppen van over de hele wereld enkele malen bijeen in Rome en bespraken zij diverse thema's, uiteenlopend van liturgie tot missie, de relatie met andere denominaties en religies, en de positie van de kerk in de wereld (Hoondert, Jacobs & Ploum 2012).

De receptiegeschiedenis van Vaticanum II is niet onproblematisch. Toespitsend op liturgie kunnen we zeggen dat er enerzijds stromingen zijn die de vernieuwing van de liturgie als veel te radicaal en vergaand beschouwen, anderzijds stromingen die pleiten voor een voortgaande hervorming

van de liturgie. Een vertegenwoordiger in het Nederlands taalgebied van deze laatste stroming is Gerard Lukken, emeritus hoogleraar liturgiewetenschap (Lukken 2010). Een negatieve evaluatie van de liturgievernieuwing werd gegeven door Jo Hermans, de secretaris van de Nationale Raad voor Liturgie (Hermans 2011).

Aandacht voor muziek, religie en ritueel

Een laatste trend die ik wil noemen in dit literatuuroverzicht is de aandacht voor muziek als onderdeel van rituelen en als belangrijke 'drager' van religie. Ik zeg er in alle eerlijkheid bij dat ik zelf nauw betrokken ben bij deze trend, aangezien mijn onderzoek zich hierop richt. We stuiten hier overigens op een opvallende paradox: muziek is een belangrijk element van rituelen en liturgie en speelt bovendien in vrijwel alle religies een rol, maar wordt in het onderzoek naar rituelen en religie vaak over het hoofd gezien. Eerder werkte ik dit uit in de inaugurele rede die ik uitsprak bij de start van de bijzondere leerstoel 'Muziek en Christendom' (periode 2007 tot 2012) (Hoondert 2007). Wel zijn er de hymnologische (zie bijvoorbeeld Pieter Post 2010) en historische publicaties (zie de gedegen dissertatie van Ruff 2007; Vernooij 2011), maar deze richten zich niet op de werking van muziek als ritueel, de muzikale ervaring en de verhouding tussen muzikale en religieuze ervaring (Hoondert, De Heer & Van Laar 2009). Uitzondering hierop zijn twee dissertaties: ten eerste die van Mirella Klomp, waarin zij de muziek in twee migrantenkerken als integraal onderdeel van de liturgie bestudeert en daarop ook theologisch reflecteert (Klomp 2011); ten tweede die van Jochen Kaiser, waarin hij kerkgangers bevraagt op hun beleving van kerkliederen (Kaiser 2012).

Specifiek gericht op de hedendaagse praktijken van liturgische muziek zijn het directorium van de Noord-Amerikaanse bisschoppenconferentie *Sing to the Lord* (2008), de vier delen *Basiswissen Kirchenmusik* (Kaiser & Lange 2009) en de studie van Evert van der Poll naar evangelicale liturgie waarin muziek een dominant element is (Van der Poll 2009). <

Ik dank Paul Post en Andries Govaart voor hun commentaar bij het Literatuuroverzicht (zie www.handelingen.com) dat als basis diende voor dit trendbericht.

Genoemde publicaties en literatuur

- Govaart, A. & Speelman, W. M. (2006). *Voorgaan met lijf en leden*. Kampen: Gooi & Sticht.
Hermans, J. (2011). Een halve eeuw liturgievernieuwing volgens Vaticanum II. Evaluatie van enkele krachtlijnen. *Communio*, 36 (3-4), 214-234.
Hoondert, M. (2007). *Muziek als rituele praktijk. Gelineau herlezen*. Heeswijk: Uitgeverij Abdij van Berne.

- Hoondert, M., Heer, A. de & Laar, J. D. van (eds.) (2009). *Elke muziek heeft haar hemel. De religieuze betekenis van muziek*. Budel: Damon.
Hoondert, M., Jacobs, J. & Ploum, F. (eds.) (2012). *Visioenen van het Tweede Vaticaans Concilie*. Heeswijk: Uitgeverij Abdij van Berne.
Hüsken, U. & Neubert, F. (2012). *Negotiating rites*. New York [etc.]: Oxford University Press.
Immink, G. (2011). *Het heilige gebeurt. Praktijk,*

- theologie en traditie van de protestantse kerkdienst*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Kaiser, H.-J. & Lange, B. (eds.). (2009). *Basiswissen Kirchenmusik. Ein ökumenisches Lehr- und Lernbuch in vier Banden*. Stuttgart: Carus-Verlag.
- Kaiser, J. (2012). *Religöses Erleben durch gottesdienstliche Musik. Eine empirisch-rekonstruktive Studie* (Arbeiten zur Pastoraltheologie, Liturgik und Hymnologie vol. 17). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Klomp, M. C. M. (2011). *The sound of worship: liturgical performance by Surinamese Lutherans and Ghanaian Methodists in Amsterdam* (Liturgia condenda vol. 26). Leuven [etc.]: Peeters.
- Lee, I. van der (2008). *Allerzielen Alom. Kunst tot herdenken*. Zoetermeer: Meinema.
- Lee, I. van der (2010). *De muze van het herdenken. Vijf jaar Allerzielen Alom*. Zoetermeer: Meinema.
- Lukken, G. (2010). *Met de rug naar het volk. Liturgie in het spanningsveld van restauratie en vernieuwing* (Meander vol. 13). Heeswijk; Averbode: Abdij van Berne; Altiora.
- McCall, R. D. (2007). *Do this. Liturgy as performance*. Notre Dame, Ind: University of Notre Dame Press.
- Muth, E. (2009). *De rijkdom van het ritueel: naar een levende liturgie*. Kampen: Kok.
- Poll, E. W. van der (2009). *Samen in de naam van Jezus. Over evangelische liturgie en muziek*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Post, P. (2006). *Liturgische bewegingen. Thema's, trends en perspectieven in tien jaar liturgiestudie: een literatuurverkenning 1995-2005*. Zoetermeer: Meinema.
- Post, P. (2007). Plaatsen van handeling. Literatuurbericht liturgische en rituele studies. *Praktische theologie*, 34 (4), 480-502.
- Post, P. (2010). *Vorbij het kerkgebouw: de speelruimte van een ander sacraal domein*. Heeswijk: Uitgeverij Abdij van Berne.
- Post, Pieter (2010). *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973): van particularisme naar oecumeniciteit*. Hilversum: Verloren.
- Post, P. & Molendijk, A. (2010). *Holy ground. Re-inventing ritual space in modern western culture* (Liturgia condenda vol. 24). Leuven; Walpole, MA: Peeters.
- Post, P., Molendijk, A. L. & Kroesen, J. (2011). *Sacred places in modern western culture*. Leuven [etc.]: Peeters.
- Ruff, A. (2007). *Sacred music and liturgical reform. Treasures and transformations*. Chicago: Hillenbrand Books.
- Sing to the Lord. Music in divine worship* (2008). Washington, D.C.: United States Conference of Catholic Bishops.
- Tongeren, L. van (2010). *Patterns and persons. A historiography of liturgical studies in the Netherlands in the twentieth century* (Liturgia condenda vol. 25). Leuven [etc.]: Peeters.
- Tongeren, L. van & Post, P. (2011). *Vorbij de liturgiewetenschap. Over het profiel van liturgische en rituele studies*. Groningen; Tilburg: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Rijksuniversiteit Groningen; Instituut voor Liturgische en Rituele Studies, Universiteit van Tilburg.
- Venbrux, E., Heessels, M. & Bolt, S. (eds.) (2008). *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*. Zoetermeer: Meinema.
- Vernooij, A. (ed.) (2011). *Canon van de rooms-katholieke kerkmuziek in Nederland*. Utrecht: Gooien Sticht.

Martin (dr. M.J.M.) Hoondert is universitair docent Muziek, Religie & Ritueel aan de Tilburg School of Humanities.
m.j.m.hoondert@tilburguniversity.edu